

ΤΑ ΕΩΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

—Ο καδαγιασμός της υπαίδρου

Στις παραδοσιακές κοινωνίες ο άνθρωπος λειτουργεί με γνώμονα τη θρησκευτική σκέψη. Το τοπίο που δεν ελέγχει τον τρομάζει. Για να το εξαγνίσει από τα δαιμόνια που τον επιβουλεύονται, κτίζει στα όρια μεταξύ του οικισμού και της ατιθάσευτης φύσης εξωκλήσια που θα του εξασφαλίσουν θεϊκή προστασία. Με δομικά υλικά από το νησί, με τις απλές γραμμές και τα λιτά σχήματα της κυκλαδικής λαϊκής κατοικίας και με το «γαλάχτισμα», το ανδριώτικο ξωκλήσι παραδίδεται πάλλευκο, ευδιάκριτο από μακριά.

ANNA ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ
Αρχαιολόγος-Λαογράφος

01
Αγία Θαλασσινή, Χώρα Άνδρου.
Κεραμοσκεπές ξωκλήσι με δίριχτη
στέγη από βυζαντινό κεραμίδι.

02

Οι πόρτες είναι
 συνήθως ορθογώνιες
 ξύλινες, χωρίς
 διάκοσμο. Σπάνια
 υπάρχει ένας
 ζωγραφισμένος ή
 ξύλινος σταυρός.

03

Ξωκλήσι στις
 Εβρουσές. Χτισμένο
 κατά τον εκφορικό
 τρόπο κτίσματος των
 παλαιών ανδριώτικων
 χωριάτικων σπιτιών.

ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΣΟ Η ομάδα όσο και το άτομο διακατέχονται από ψυχολογικές και μεταφυσικές ανησυχίες (φόβους, ανασφάλειες, προλήψεις). Η θρησκεία, λειτουργώντας ως «αιτιοκρατικό» εργαλείο για την ερμηνεία του κόσμου αλλά και ως πρακτική επιβίωσης, κυριάρχησε στις κοινότητες αυτές και στην απλοϊκή σκέψη των ανθρώπων. Αντίθετα, στις μετανεωτερικές καπιταλιστικές κοινωνίες επικράτησε ο δυτικός τρόπος σκέψης όπως διαμορφώθηκε από τον Διαφωτισμό, η επιστημονική σκέψη η οποία αντικατέστησε τη θρησκευτική¹.

Ο παραδοσιακός άνθρωπος, που πίστευε έντονα στην ύπαρξη του υπερκόσμου Αγαθού και του υπερκόσμου Κακού², στεκόταν αδύναμος μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων. Όταν αποκαλύπτεται ο Θεός, ο φόβος για το άγνωστο και το κακό υποχωρεί. Οι άνθρωποι, ανίσχυροι οι ίδιοι, συμπεραίνουν —σύμφωνα με τον Durkheim³— ότι μια ανώτερη δύναμη θα μπορούσε να υπερνικήσει το κακό που απειλεί τη ζωή και την τάξη του κόσμου. Μέσα από την ιεροποίηση του χώρου και της καθημερινότη-

τας (έθιμα εορτολογίου και διαβατήριων τελετών, γέννησης, γάμου, θανάτου), ο άνθρωπος εκφράζει την ανάγκη του να προσεγγίσει το θείο για να διαλυθούν οι φοβίες του, για να προστατευτεί από το κακό. Προσπαθεί να βιώσει την «ιεροφάνεια» – και είναι πεπεισμένος ότι θα τη βιώσει. Ο Durkheim αναφέρει ότι ο άνθρωπος είναι απόλυτα βέβαιος για την αποτελεσματικότητα των τελετουργικών πράξεών του, μέσω των οποίων επικαλείται τη βοήθεια του υπερκόσμου⁴. Για τους Malinowski⁵ και Ahern⁶, άλλωστε, η θρησκεία αποσκοπεί στην «επίκληση του Αγαθού», «της ανώτερης δύναμης». Κατά συνέπεια, θα ήταν αδιανόητο να μην κυριαρχήσει στη ζωή του ανθρώπου.

Η θρησκευτική ταυτότητα, βασικό μέρος της συνολικής ταυτότητας του ανθρώπου και της ομάδας καθώς της αποδίδεται σημαντικός ρόλος στην επιβίωση του ατόμου και της κοινωνίας, αντανakλάται ευκρινώς και ποικιλοτρόπως στο χώρο. Ο χώρος μεταμορφώνεται σε «καθρέφτη» των πνευματικών και υλικών προϊόντων μιας κοινωνίας⁷, του συνόλου επομένως του πολιτισμού της. Το τοπίο είναι προϊόν του ανθρώπινου νου⁸. Αυτός που το κατοικεί το επινοεί, διαμορφώνοντας το χώρο σύμφωνα με τις αισθητικές, ιδεολογικές και βιοτικές ανάγκες του. Με αυτόν τον τρόπο το μεταμορφώνει. Η κατοίκηση του ανθρώπου σε έναν τόπο, το ριζωμά του, όπως το αναφέρει ο Malkki⁹, και η ανθρώπινη πράξη δημιουργούν «πολιτισμικά τοπία», δηλαδή πολιτισμικές ταυτότητες.

Σε όλες τις θρησκείες και τους λαούς υπάρχουν ιεροί τόποι, ιερά αντικείμενα και ιεροτελεστίες. Ο άνθρωπος καλύπτει έτσι την ανάγκη για επικοινωνία με το θείο, με την προσδοκία να του αποκαλυφθεί η εύνοιά Του και να λυτρωθεί¹⁰. Εντάσσοντας το χώρο στη θρησκεία του, τον καθιστά οικείο και ακίνδυνο σε αυτόν. Με την ιεροποίησή του, την αποδαιμονοποίησή του μέσω συμβολικών τελετών και πρακτικών, διαμορφώνει την ποιότητα της φύσης του. Τον απαλλάσσει από το βέβηλο, το «κακό», και τον μετατρέπει σε τόπο κατοικίας του θείου, έναν έντονα δηλαδή πνευματικό τόπο που εμφορείται από το «νηικά καλό».

Δημιουργώντας εξαγνισμένους από το κακό τόπους, ο άνθρωπος τοποθετεί τον εαυτό του σε ένα ασφαλές σημείο. Ο καθαγιασμός, η ιεροποίηση της ελληνικής υπαίθρου, η οποία παραδοσιακά τροφοδοτεί την αγροοικονομική παραγωγή, πραγματοποιείται με συμβολικές πράξεις. Για παράδειγμα, το σταύρωμα του οικισμού στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, η κυκλι-

04

05

06

κή οριοθέτησή του με εικονοστάσια–προσκυνητάρια, εξωκλήσια¹¹ και με τελετουργίες όπως η περιάροση, ο περισχοινισμός, η περιμετρική λιτανεία του οικισμού. Επίσης, με θρησκευτικές τελετές του κύκλου της ζωής (έθιμα διαβατηρίων τελετών) και του κύκλου του χρόνου (έθιμα εορτολογίου).

Ο εξαγνισμός του χώρου επιτυγχάνεται με τη χρήση των δύο συμβόλων προστασίας, του κύκλου και του σταυρού. Ό,τι περικλείει ο πανάρχαιος μαγικός κύκλος¹² θεωρείται απρόσβλητο από το κακό και προστατευμένο στο εξής, επειδή σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση «οι δαίμονες φοβούνται τον κύκλο»¹³, όπως και το σταυρό, καθώς και οι δύο αποτελούν αποτροπαϊκό φραγμό στα δαιμονικά όντα¹⁴. Ο κύκλος, επιπλέον, επειδή περιέχει την έννοια του τέλειου¹⁵, λόγω της αρτιότητάς του, αποτελεί «καλό οίωνό»¹⁶. Η εικόνα του κύκλου αναδύεται πιο καθαρά στα μυστήρια του γάμου και της βάφτισης¹⁷, στο λιβάτισμα της εκκλησίας που γίνεται με κυκλική κίνηση, στην περιφορά του Επιταφίου τρεις φορές γύρω από την εκκλησία ή τον οικισμό. Η κυκλική σωματική μας κίνηση μιμείται αυτό που ελπίζουμε, που προσδοκούμε, ευημερία, καλή ζωή, ακόμα και την τελειότητα, αφού ο κύκλος συμβολίζει το τέλειο, το πλήρες, το καλό. Οι τελετουργίες αυτές είναι μοντέλα επιθυμίας¹⁸. Το χωριό κλείνεται έτσι σε έναν νοερό μαγικό–φυλακτικό κύκλο από εξωκλήσια, που αποδιώχνει κάθε κακό και ενδυναμώνει τον κάθε πιστό ενώ, ταυτόχρονα, το οριοθετεί από τα γύρω χωριά και σηματοδοτεί, ονοματίζει, τον εκτός κύκλου χώρο, λ.χ. «έξω, στην Αγία Βλαχέρνα» ή «πέρα στον Άγιο Φανούρι», εννοώντας την περιοχή γύρω από το ξωκλήσι¹⁹ και στον περίγυρο του χωριού.

Τα εκκλησάκια αυτά οριοθετούν το χώρο και γίνονται φρουροί του, καθαγιαζόντας την εκτός συνόρων «άγρια φύση», εξημερώνοντάς την, εξευμενίζοντάς την με την ιερότητα που της προσδίδουν, δημιουργώντας μια προστατευτική ασπίδα γύρω από τον οικισμό²⁰. Στέκουν ταπεινά στα όρια μιας περιοχής, σε σημεία εισόδου του χωριού ή σε σταυροδρόμια.

Το χτίσιμο των ξωκκλησιών λειτουργεί ευεργετικά τόσο για το χωριό όσο και για τον «άγριο» τόπο²¹. Χτισμένα στα όρια του χωριού, σταυρώνοντας ή ζώνοντας το, το προστατεύουν από φυσικές καταστροφές, επιδημίες και άλλα δεινά, αντισταθμίζοντας κατά κάποιο τρόπο τη φθίνουσα ιερότητα της ενοριακής εκκλησίας από το κέντρο προς τα έξω. Δηλαδή, τα σπίτια του χωριού που βρίσκονται σε μεγαλύτερη απόσταση

από την εκκλησία, προσεγγίζοντας έτσι τα όρια της μη κατοικημένης περιοχής, της φύσης, θα ήταν περισσότερο ευάλωτα από εκείνα που ήταν πλησιέστερα. Χτίζοντας όμως τα εξωκλήσια, οι κάτοικοι του οικισμού προστάτευαν όχι μόνο τα απόμερα σπίτια αλλά και ολόκληρο τον οικισμό.

Εξωκλήσια χτίζονταν σε επικίνδυνα για τον άνθρωπο σημεία, σε δύσκολα περάσματα, σε απόμακρες τοποθεσίες, σε χαράδρες, σε υψώματα — για να εποπτεύει ο άγιος του ξωκλήσιού τα πάντα και να μεριμνά — ή στις ακτές για την προστασία των ναυτικών.

Το σκοτάδι που κυριαρχούσε στις μη κατοικημένες περιοχές γεννούσε φόβο και ανασφάλεια στην ψυχή του παραδοσιακού ανθρώπου, η φαντασία του έπλαθε ξωτικά. Ο παραμικρός θόρυβος έπαιρνε δαιμονική υπόσταση, μεταμορφωνόταν στη σκέψη του σε κάτι που αναμφίβολα θα του έκανε κακό.

Σε σπηλιές, ποτάμια, βρύσες, αλώνια, γεφύρια, λίμνες και άλλα ερημικά μέρη κατοικούσαν ή τριγύριζαν δαίμονες, νεράιδες²², στοιχειά, βρικόλακες, διάφορα παράξενα πλάσματα που μόλις σουρούπωνε γίνονταν ακόμα πιο επικίνδυνα. Ενέδρευαν σε απόμερες περιοχές και επιτίθεντο στους περαστικούς και στους κατοίκους του χωριού, προκαλώντας κακοτυχία, αρρώστιες, ακόμα και θάνατο, σύμφωνα με πληροφορίες του C. Stewart στη Νάξο²³. Στο χώρο των δαιμονικών, δηλαδή έξω από το χωριό, βρίσκονταν τα βοσκοτόπια και η καλλιεργήσιμη γη. Από δύσβατα περάσματα και απομακρυσμένα μονοπάτια, ο χωρικός πήγαινε εκεί κάθε μέρα για να δουλέψει, από την ανατολή μέχρι τη δύση του ήλιου. Το «έξω», που είναι το ανοίκειο, το άγριο, το ανίερο, «το Άλλο», έπρεπε οπωσδήποτε να μπολιαστεί με το «ηθικά καλό» και να ιεροποιηθεί για την προστασία του ανθρώπου.

Στη λαϊκή παράδοση υπάρχει πλήθος μαρτυριών για βρικόλακες²⁴, για στοιχειωμένους ανθρώπους αλλά και για στοιχειωμένα δέντρα²⁵. Κι αυτό επειδή ο παραδοσιακός άνθρωπος, είτε ζούσε στην ύπαιθρο είτε στην πόλη, μεγάλωνε με μύθους, θρύλους και τραγούδια για υπερφυσικά όντα με απροσδιόριστη ή συγκεκριμένη μορφή, τα οποία γίνονταν αναπόσπαστα στοιχεία του ψυχισμού του, συνυφασμένα με τη ζωή του²⁶. Τα φανταστικά αυτά όντα δημιουργούσαν έναν δαιμονικό κόσμο γύρω του, τον οποίο ο άνθρωπος θέλει να ξεορκίσει και γι' αυτό το λόγο καταφεύγει σε μαγικοθρησκευτικές πρακτικές²⁷. Και τα εξωκλήσια, πέρα από έκφραση βαθύτατου και αυθόρμητου θρησκευτικού συναισθήματος, αποτελούν και ένα μέσο ιεροποίησης-καθαγιασμού του χώρου.

Οι ιεροί τόποι είναι ευλογημένοι, αφού εκεί το θείο εκφράζει την καλή του προαίρεση προς τα επίγεια δημιουργήματά του, παρέχοντάς τους προστασία από το κακό. Σε όλες τις θρησκείες, σε όλες τις εποχές υπάρχουν θεοποιήτοι και ανθρωποποιήτοι ιεροί χώροι. Όπου οι θεοποιήτοι ιεροί χώροι λείπουν, τους «κατασκευάζει» ο ίδιος ο άνθρωπος. Κτίζοντας εκκλησίες και ξωκλήσια, στήνοντας προσκυνητάρια ή σταυρούς σε υψώματα, ο άνθρωπος με δική του παρέμβαση δημιουργεί τέτοιους ανθρωποποιήτους ιερούς χώρους. Οι ιεροποιημένοι χώροι τού δίνουν την αίσθηση, ή κατ' άλλους την ψευδαίσθηση, ότι σε αυτούς προσεγγίζει το θείο και ιερό.

Τι ακριβώς όμως είναι το ιερό; Πώς νοείται; Είναι μία «υπερκόσμια» ανώτερη δύναμη πέρα από το ανθρώπινο μέτρο, από την οποία ο άνθρωπος νιώθει ότι εξαρτάται και με την οποία επιδιώκει να έρθει σε επαφή²⁸. Είναι το τελειότατο θείο ον, το οποίο δημιουργεί δέος και κατάνυξη στον άνθρωπο. Ο Rudolph Otto²⁹ αναφέρει ότι η έννοια αυτή βιώνεται ως μυστήριο ελκυστικό, γιατί ενώ το θείο, το ιερό, αρχικά τρομάζει τον άνθρωπο καθώς τον κάνει να συνειδητοποιήσει τη μηδαμινότητά του, στη συνέχεια τον έλκει και ο άνθρωπος το αναζητεί για τις αγαθές ιδιότητες και ενέργειές του. Είναι μια εμπειρία ασύγκριτη με οποιαδήποτε άλλη εμπειρία της καθημερινότητας. Ο Otto την αποδίδει με τη φράση «mysterium tremendum et fascinans»³⁰. Είναι «το εντελώς Άλλο» (the Wholly Other) που βιώνεται ως αγάπη και φόβος, δύναμη και έλξη.

Ο B. Malinowski πάλι χαρακτηρίζει την έννοια της ιερότητας ως ανεκτίμητη στρατηγική επιβίωσης για την κοινότητα, καθώς «περιβάλλει την παράδοση με φωτοστέφανο και τη σφραγίζει με υπερκόσμιο χαρακτήρα»³¹.

Λαϊκή θρησκευτική αρχιτεκτονική: Το εν Άνδρω ξωκλήσι

Η Άνδρος, μολοντί τόπος μικρός, είναι σπαρμένη με μικρές εκκλησιές. Τα εξωκλήσια αριθμητικά υπερτερούν σε σχέση με τους οικισμούς του νησιού, κάτι που μαρτυρεί την έντονη θρησκευτικότητα των Ανδριωτών. Σε αντίθεση με τις μετανεωτερικές κοινωνίες του ορθού λόγου και της επιστημονικής θετικής σκέψης, οι δεισιδαίμονες παραδοσιακές³² αγροτοκτηνοτροφικές κοινωνίες αναζήτησαν μια ανώτερη θεία δύναμη για να τις προστατέψει από τα δαιμονικά εξασφαλίζοντας τη γαλήνη της ψυχής, της σκέψης και της ζωής τους. Ανήμποροι να αντιμετωπίσουν με τις δικές τους δυνάμεις το όποιο κακό

04

Η Παναγία και ο Προφήτης Ηλίας Άρνης. Χτισμένα σε περίοπτη θέση, ολόλευκα για να είναι ορατά από στεριά και θάλασσα.

05

Αϊ-Γιάννης, Κρεμμύδες. Τα «πατουράκια» (σκαλιά), σχιστόπλακες πακτωμένες στην πέτρινη τοιχοποιία, έχουν ρόλο λειτουργικό και διακοσμητικό.

06

Αϊ-Γιώργης, Κυπρί. Τη στέγη περιτρέχει σειρά από σχιστόπλακες, το «φτέρωμα» (γείσο).

—ακραία καιρικά φαινόμενα, επιδημίες, πολέμους, λιμούς κ.ά.—, επικαλούνται τη Θεία Πρόνοια για να τους προφυλάξει ή να τους λυτρώσει από αυτό, χτίζοντας εκκλησίες και εξωκλήσια, κάνοντας αγιασμούς και λιτανείες. Τα ξωκλήσια έχουν ιδιαίτερη επίδραση στον άνθρωπο της παραδοσιακής, προβιομηχανικής κοινωνίας, γιατί βλέποντάς τα νιώθει ασφάλεια και γαλήνη. Είναι τόποι πεπληρωμένοι θείας χάριτος. Κάποια οφείλουν την ύπαρξή τους σε τάματα για την ανάρρωση από ασθένεια, άλλα έχουν χτιστεί στη μνήμη αποβιώσαντος μέλους της οικογένειας ή έπειτα από θαύμα του επώνυμου αγίου τους.

Η λαϊκή αρχιτεκτονική των ανδριώτικων εξωκκλησιών εντάσσεται στην αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική που χαρακτηρίζεται από κατασκευές δομικά και αισθητικά συμβατές με το φυσικό τοπίο. Ντόπια δομικά υλικά, προερχόμενα από το φυσικό περιβάλλον (σχιστόπλακες, κυπαρισσόξυλα, ασβέστης και θαλασσινή άμμος). Γραμμές απλές, σχήματα λιτά, λευκόχρωμα στην πλειονότητά τους, για να είναι ορατά από απόσταση, είτε βρίσκονται σε περιβάλλον καταπράσινο είτε σε άνυδρο και πετρώδες. Πού και πού συναντάμε και πινελιές κυανού επιχρίσματος στο πλαίσιο θυρών και παραθύρων, στο γείσο και τα κατώφλια. Αρκετά κτίσματα είναι χωρίς επίχρισμα ή ασβέστωμα, επιδεικνύοντας το βασικό υλικό κατασκευής τους, την πέτρα.

Τα εξωκλήσια εντάσσονται σε αυτό το πλαίσιο αρχιτεκτονικής. Αν και μικρές ταπεινές κατασκευές, καταφέρνουν να είναι ορατά από μεγάλη απόσταση, από στεριά και θάλασσα, γαλακτισμένα, όπως και τα σπίτια του νησιού. Αυτό εξασφαλίζεται και από την περίοπτη τοποθέτησή τους στο χώρο. Ωστόσο, δεκάδες είναι και τα εξωκλήσια που είναι κρυμμένα μέσα σε ρεματιές, φύλακες των οδοιπόρων και των γειτονικών οικισμών από τα δαιμονικά στοιχεία που καιροφυλακτούν νύχτα μέρα για να «πειράξουν» τους ανθρώπους.

Ο βασικός τύπος της κυκλαδικής λαϊκής κατοικίας, παρά τις παραλλαγές, είναι το ορθογώνιο μονόχωρο σπίτι με επίπεδη στέγη. Τα εξωκλήσια εμφανίζουν την ίδια κατασκευαστική και αισθητική λιτότητα με τις λαϊκές κατοικίες στους διάσπαρτους αγροτοκτηνοτροφικούς οικισμούς του νησιού³³. Κατ' αναλογία προς τις κατοικίες διακρίνονται σε δωμοσκεπάστα (επίπεδη στέγη) και κεραμοσκεπή με δίριχτη στέγη από βυζαντινό κεραμίδι.

Κάποια ξωκλήσια θυμίζουν έναν πανάρχαιο τρόπο κτισίματος που συναντάμε στα πολύ παλιά χωριά της Άνδρου. Είναι χτισμέ-

να κατά τον εκφορικό τρόπο³⁴. Καθώς υψώνονται, οι μακρές αντικρινές πλευρές των τοίχων από ένα σημείο και μετά στενεύουν, επειδή «εκφέρονται», προέχουν δηλαδή σε κάθε σειρά οι ανώτερες σχιστόπλακες περισσότερο από τις κατώτερές τους. Όταν επιτευχθεί άνοιγμα μικρότερο των 2,5 μέτρων, αυτό καλύπτεται με μονολιθικές σχιστόπλακες 3 μέτρων, τα «στεγάδια». Τα στεγάδια υποβαστάζονται σαν φουρούσια από χοντρές σχιστόπλακες³⁵, τα «μπουτουλούμ(ν)ια»³⁶. Αυτός ο τρόπος στέγασης και η στενόμακρη κάτοψη παρατηρούνται σε στάβλους, σε ημιυπόγειους χώρους, σε χαβούζες (υπόγειες στέγνες) αλλά και στα δωμάτια των παλαιών σπιτιών της Άνδρου. Από το βραχώδες έδαφος του νησιού εξάγονται εν αφθονία μεγάλες και στέρεες σχιστόπλακες, το μήκος των οποίων φτάνει και τα 3 μέτρα³⁷.

Η επίπεδη στέγαση με πέτρινους φέροντες τοίχους και κάλυψη εκφορική, με σχιστόπλακες, εμφανίζεται και σε εκκλησίες του νησιού³⁸, καθολικού και ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος³⁹, όπως στους Άγιους Σαράντα (500 μ.Χ.)⁴⁰ στα Ανδόνια, στο ναό Φανερωμένης στο Επάνω Κάστρο (αχρονολόγητος)⁴¹, στο ναό Αγίας Τριάδας στα Υψηλού (17ος αι.), στον Άγιο Ανδρέα Χώρας, στον Άγιο Νικόλαο Πιτροφού (ναός πρώην επιτεδόστεγος, τώρα κεραμοσκεπής), στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στις Μένντες (16ος αι.), στην Αγία Ειρήνη Αμωνακλειού, στον Προφήτη Ηλία στις Στραπουργιές κ.α.⁴².

Πρόσβαση στο δώμα. Σε κάποια ξωκλήσια υπάρχουν σχιστολιθικές πλάκες πακτωμένες στην πέτρινη τοιχοποιία, διευκολύνοντας έτσι την πρόσβαση στο δώμα σε περίπτωση μελλοντικής επιδιόρθωσης. Τα σκαλιά αυτά, τα «πατουράκια», μολοντί έχουν ρόλο λειτουργικό, αποτελούν και διακοσμητικά στοιχεία.

Ο εξωτερικός σοβάς των εξωκκλησιών, όπως και των αγροτικών παραδοσιακών κατοικιών, είναι από θαλασσινή άμμο και ασβέστη. Σε αρκετά από αυτά εντοπίζουμε το απλό «σαρδέλωμα»: στενόμακρες οριζόντιες λωρίδες, καμωμένες με το μυστρί («μαλάς») θυμίζουν κύματα ή πτυχές σε σεντόνι⁴³. Το σαρδέλωμα είχε χαρακτηριστικά πρωτίστως χρηστικό, όπως συνέβαινε πάντα στη λαϊκή αρχιτεκτονική, και εξυπηρετούσε την καλύτερη στερέωση του σοβά πάνω στους αρμούς των σχιστολιθικών πλακών. Παράλληλα, όμως, παρήγε ένα άριστο αισθητικό αποτέλεσμα. Άλλα ξωκλήσια είναι ασοβάντιστα, φανερώνοντας το κύριο δομικό υλικό τους, τη σχιστολιθική πλάκα, το πλάτος της οποίας στην τοιχοποιία κυμαίνεται από 60 εκ. έως και 1,50 μ.

07

Άγιος Νικόλαος ο Νέος, Άχλα. Ασοβάντιστος, δείχνει το κύριο δομικό υλικό του, τη σχιστολιθική πλάκα, άφθονη στο νησί.

08

Αγία Μαρίνα, Αρμένι Βουρκωτής. Το τέμπλο των ξωκκλησιών είναι λιτό, με λιγοστές εικόνες αγίων, προσφορές των πιστών. Κάποιες φορές παίρνει χρώμα κυανό.

09

Προφήτης Ηλίας, Επισκοπεϊό. Τα φαρδιά πέτρινα πεζούλια («παγκάλια») χρησιμοποιούνται ως καθίσματα από το εκκλησίασμα.

10

Αγία Κυριακή στα Ρέμματα. Στην κορυφή του καμπαναριού προβάλλει το σύμβολο του Χριστιανισμού, ο σταυρός.

08

07

09

10

Το μεταξύ τους συνδετικό υλικό είναι ασβέστης και άμμος.

Εσωτερικό και εξωτερικό επίχρισμα. Τα εξωκλήσια είναι γαλακτισμένα, περασμένα δηλαδή με λευκό ασβέστη. Ενίοτε, στον ασβέστη προσθέτουν λουλάκι. Το κυανό χρώμα, που στην προκειμένη περίπτωση συμβολίζει τη θάλασσα και, επομένως, το νησιωτικό χαρακτήρα του εξωκκλησιού, χρωματίζει το καμπαναριό, τις θύρες, τα παραθύρια ή το περίγραμμά τους μόνο, σπάνια και το τέμπλο. Ο Δ. Βασιλειάδης αναφέρει ότι η συνήθεια της επιχρίσεως («σαρδέλλωμα») και της ασβεστοχρίσεως («γαλάχτισμα») ανάγεται στη μεταβυζαντινή αιγαιοπελαγίτικη παράδοση κοσμικής και εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής⁴⁴.

Θύρες και παράθυρα. Στην πλειονότητά τους τα παράθυρα είναι ορθογώνιας ή τετράγωνης διατομής και σε σπάνιες περιπτώσεις καμπυλόγραμμα. Οι θύρες είναι ορθογώνιες ξύλινες και δεν φέρουν διάκοσμο. Ορισμένες φορές έχουν σταυ-

ρό, που είναι είτε ζωγραφισμένος είτε ξύλινος.

Το καμπαναριό τοποθετείται ακριβώς πάνω από την είσοδο του ξωκκλησιού. Η αισθητική του ποικίλλει. Άλλοτε χαμηλό και αψιδωτό και άλλοτε ψηλότερο, ορθογώνιας διατομής με τρουλοειδή ή τριγωνική απόληξη. Στην κορυφή του πάντοτε προβάλλει ο σταυρός. Σε ορισμένες περιπτώσεις παραλείπεται το κωδωνοστάσιο και στη θέση του τοποθετείται σταυρός. Η καμπάνα τότε στερεώνεται σε κάποιο δέντρο δίπλα στο εκκλησάκι.

Υπάρχει και ένας τύπος ανδριώτικου κωδωνοστασίου ενετικής καταγωγής, με δύο έως τρεις ορόφους, τα «πολυώροφα κωδωνοστάσια», τα οποία κοσμούν αρκετές μεσαιωνικές εκκλησίες της Άνδρου, επιπεδόστεγες δίκλιτες και δίκογχες, στις οποίες το βόρειο κλίτος προοριζόταν για τους καθολικούς κατοίκους και το νότιο για τους ορθοδόξους⁴⁵.

Η αψίδα, η πρόδεση και το διακονικό. Τα ξωκλήσια απολήγουν σε μια ελεύθερης καμπύλης

Αγία Παρασκευή,
Χώρα. Τα ξωκλήσια
οριοθετούν,
περιφρουρούν αλλά
και επισημαίνουν
επικίνδυνα
περάσματα.

αψίδα, ενώ η πρόθεση και το διακονικό είναι μικρές τυφλές κόγχες (εσοχές) στους πλευρικούς τοίχους του ιερού. Το φως στο ιερό έρχεται από ένα πολύ μικρό ορθογωνικό παράθυρο (άνοιγμα)⁴⁶. Σε κάποια ξωκλήσια, όπως στο δισυστόστατο της αγίας Θέκλας και του αγίου Χριστόφορου στη Χειμωνική Πιτροφού, παρατηρούνται δύο ημικυκλικές αψίδες, παρόμοιες με εκείνες των επιπεδόστεγων δίκλιτων και δίκογχων μεσαιωνικών εκκλησιών της Άνδρου.

Το *τέμπλο* των εξωκκλησιών είναι κτιστό ή ξύλινο, ακόσμητο, λιτό όπως και το κτίσμα, με λιγοστές εικόνες αγίων, προσφορά των πιστών στο ξωκλήσι και τον άγιό του.

Η αυλή. Μικρή, τετράγωνη και λειτουργική, καθώς τα φαρδιά πέτρινα πεζούλια («παγκάλια») που την περιτοιχίζουν προσφέρονται ως καθίσματα για το εκκλησίασμα κατά τη διάρκεια της λειτουργίας και μετά το τέλος της. Κι ενώ μέσα στο ναό συντελείται ο εξαγνισμός της ψυχής και του πνεύματος, ο αύλειος χώρος της εκκλησίας γίνεται χώρος κοινωνικής συναναστροφής.

Τα παλαιότερα χρόνια η αυλή ήταν από χώμα συμπιπτό (πατημένο) ή στρωμένη με σχιστολιθικές πλάκες. Σε μεταγενέστερους χρόνους θα χρησιμοποιηθούν για την κάλυψή της τοιμεντοκονίαμα ή και πλακάκια. Στις σύγχρονες ανακαινίσεις υιοθετείται η παραδοσιακή κάλυψη με σχιστόπλακες.

Εσωτερικό. Το εσωτερικό ενός εξωκκλησιού είναι λιτό. Αφενός λόγω του περιορισμένου χώρου του, αφετέρου λόγω της απέριτης αισθητικής που διακρίνει τη λαϊκή αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική. Πρόθεση των χρηστών και των κατασκευαστών είναι να εξυπηρετείται η λατρεία προς τον τιμώμενο άγιο και να επιτυγχάνεται η επικοινωνία του πιστού με το θείο. Γι' αυτό μετατρέπεται από απλό κτίσμα σε ιερό χώρο χάρη στις εικόνες, την Αγία Τράπεζα με το Ιερό Ευαγγέλιο, την Πρόθεση, το Ιερό Βήμα, το σύμβολο του Σταυρού, τα καντήλια, το θυμιατό, τα μανουάλια. Το σύμβολο, όπως αναφέρει ο Π. Σκαλτσής, είναι ένα αντικείμενο που αντιπροσωπεύει μια εικόνα, μια ιδέα⁴⁷. Έχει μια αποστολή. Μεταφέρει ένα μήνυμα, που θα βοηθήσει τον άνθρωπο να κατανοήσει τη θρησκεία του, γιατί τα σύμβολα είναι η γέφυρα μεταξύ του Θεού και του κόσμου⁴⁸.

Λατρεία και πανηγύρια στο ξωκλήσι

Τα ξωκλήσια «γιορτάζουν» μία φορά το χρόνο⁴⁹, την ημέρα που τιμάται η μνήμη του αγίου τους. Εκείνη τη μέρα «θα λειτουργηθούν», θα τελεστεί δηλαδή σε αυτά η Θεία Λειτουργία με

αρτοκλασία, σαν να πρόκειται για ενοριακό ναό. Οι πιστοί συρρέουν χρησιμοποιώντας όποιο μεταφορικό μέσο διατίθεται, με καραβάκι, αυτοκίνητο ή πεζή⁵⁰. Υπάρχουν ξωκλήσια που είναι απομακρυσμένα και ο πιστός χρειάζεται να οδοιπορήσει σε δύσβατα μονοπάτια για αρκετή ώρα. Θα πρέπει, επομένως, να ζυγνήσει πολύ πρωί για να φτάσει έγκαιρα. «Είναι ντροπή να πάμε στο *Πάτερ Ημών*»⁵¹. Δεν είναι μόνο οι ιερείς που υπακούουν στο συμβολισμό ενός τελετουργικού τυπικού⁵², αλλά και οι προσκυνητές.

Η προσφορά του προσκυνητή στο ξωκλήσι και στον άγιο την ημέρα της γιορτής του είναι το άναμμα ενός κεριού. Η προσφορά του κεριού ενίοτε ενισχύεται με τη «λειτουργιά» (ελαιόλαδο, κρασί, πρόσφορο), η οποία αφενός αποτελεί υλική και πνευματική συνεισφορά του πιστού και της οικογένειάς του στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, αφετέρου εξασφαλίζει ότι ο ιερέας θα δεηθεί υπέρ των ζώντων και των κεκοιμημένων συγγενών εκείνων που πρόσφεραν τη «λειτουργιά». Το ελαιόλαδο, που συμβολίζει το έλεος του Θεού⁵³, προορίζεται για το άναμμα των καντηλιών. Το κόκκινο κρασί⁵⁴ (νάμα) προέρχεται από διαλεχτά μαύρα σταφύλια. Το πρόσφορο⁵⁵, προζυμένιο ψωμί που σφραγίζεται με τη συμβολική παράσταση του σταυρού και τα αρχικά του ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ (ΙC-XC-NI-KA), χρησιμοποιείται στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας⁵⁶, αλλά προσφέρεται και ως αντίδωρο στο εκκλησίασμα στο τέλος της Θείας Λειτουργίας.

Στις γυναίκες εναπόκειται ο στολισμός της εικόνας του τιμώμενου αγίου ή του τέμπλου με λουλούδια.

Μετά το τέλος της Θείας Λειτουργίας, η μικρή τετράγωνη αυλή του ανδρώτικου ξωκκλησιού μετατρέπεται σε χοροστάσι και χώρο συμποσίου. Οι προσκυνητές μοιράζουν μεταξύ τους «κεράσματα», γλυκά και αλμυρά, κυρίως παραδοσιακά γλυκά από αμυγδαλόψυχα, τα «παστίτσια». Κατ' εξαίρεση, στο κοιμητηριακό ξωκλήσι της Αγίας Ζώνης στο Αλαδινού, που γιορτάζει στις 31 Αυγούστου, τα κεράσματα που μοιράζονται αποβλέπουν στη συγχώρεση και την ανάπαυση της ψυχής των κεκοιμημένων⁵⁷. Στα ξωκλήσια του Αγίου Φανουρίου, αγίου ιδιαίτερα αγαπητού στους Ανδριώτες, μοιράζεται η παραδοσιακή σε όλη την Ελλάδα φανουρόπιτα για την εύρεση χαμένου αντικειμένου, δουλειάς, για μια καλή τύχη στα ανύπαντρα κορίτσια ή για την ίαση κάποιας νόσου⁵⁸.

Μετά τα κεράσματα ο εορτασμός του αγίου συνεχίζεται με συνεστίαση, τραγούδια και χο-

ρούς στον ευρύτερο περίβολο, κάτω από τα δέντρα, αν η αυλή δεν επαρκεί. Σε άλλα ξωκλήσια, όπως στον Αϊ-Στάθη στο Αλαδινού ή στην Αγία Μαύρα στις Χάρτες, τα κεράσματα γίνονται στα γειτονικά σπίτια από τους οικοδεσπότες, οι οποίοι τιμούν τον άγιο προσφέροντας στους προσκυνητές φαγητά και γλυκά. Πρόκειται ουσιαστικά για μια προσφορά στον άγιο. Η γιορτή του ξωκλησιού είναι για τους προσκυνητές μοίρασμα ευλογίας και θείας χάριτος. Ταυτόχρονα είναι ψυχαγωγία, κοινωνική συναναστροφή και συμβάλλει στο «συναισθηματικό δέσιμο» της ομάδας.

Την παραμονή του εορτασμού, οι χωρικοί ή ο ιδιοκτήτης του ξωκλησιού καθαρίζουν το χώρο. Ο πιστός φροντίζοντας το χώρο του αγίου δηλώνει την πίστη του, την αφοσίωση και την ευγνωμοσύνη του στον άγιο. Όπου αποκαλύπτεται ο Θεός, ο τόπος γίνεται φοβερός, εμπνέει δέος αλλά και προστασία. Έτσι τον περιγράφει ο Ιακώβ: «Ως φοβερός ο τόπος ούτος! Ουκ έστι τούτο, αλλ' η οίκος Θεού, και αύτη η πύλη του ουρανού»⁵⁹. Έτσι και το ξωκλήσι, όπου αποκαλύπτεται ο Θεός, είναι το Σπίτι του Θεού.

Δωρεές, έρανοι, προσωπική εθελοντική εργασία – επισκευές

Λίγα από τα εξωκλήσια του νησιού έχουν κάποιον ιδιοκτήτη. Ως επί το πλείστον, ανήκουν στον ενοριακό ναό του χωριού, σε αντίθεση με τα τηνιακά εξωκλήσια, από τα οποία τα περισσότερα είναι ιδιωτικά⁶⁰. Κάποια εξωκλήσια μπορεί να ερειπωθούν στο πέρασμα του χρόνου. Όμως τα ανδριώτικα παραμένουν στην πλειονότητά τους ενεργά μέσω των πανηγυριών, της τέλεσης μυστηρίων (σε αρκετά τελούνται γάμοι και βαφτίσια), της επίσκεψης των πιστών που θα ανάψουν τα καντήλια τους και θα θυμιάσουν, ανεξάρτητα από τη μέρα γιορτής των αγίων, μέσω των δωρεών των προσκυνητών για την επισκευή τους. Επισκευάζονται με χρήματα που προέρχονται από συλλογικές δωρεές σε εράνους του χωριού, ατομικές δωρεές στη μνήμη οικείων προσώπων ή είναι τάματα. Η προσωπική εθελοντική εργασία είναι επίσης μια τακτική από παλαιότερες εποχές που επιβιώνει και στις μέρες μας. Πολλά τέτοια παραδείγματα συναντάμε στα ανδριώτικα ξωκλήσια. «Με λεφτά από το Σύλλογο Βουρκωτής και πολλούς χωριανούς, πήραν τα υλικά και με πολλή εθελοντική εργασία, το επισκεύασαν»⁶¹.

Όταν οι πιστοί έχουν συμβάλει χρηματικά ή με προσωπική εργασία στο χτίσιμο της κατοικίας του Θεού, στη συντήρηση ή στον καθαρισμό,

ο ψυχικός δεσμός με το ξωκλήσι γίνεται ακόμα πιο έντονος. Είναι άλλος ένας τρόπος του πιστού αφενός να έρθει σε επαφή με το θείο, αφετέρου να δείξει την αφοσίωσή του στον άγιο και την ευγνωμοσύνη του για τη θεία χάρη και ευλογία που έλαβε από εκείνον σε κάποια δύσκολη στιγμή της ζωής του. Αισθάνεται ότι με αυτόν τον τρόπο διασφαλίζει παντοτινά την προστασία του σπιτικού του, του ίδιου και της κοινότητάς του, καθώς έχει συμβάλει προσωπικά στη μετατροπή του χώρου της κοινότητας σε τόπο ιεροποιούμενο και προστατευμένο από την επιβουλή του κακού. Οι δωρεές και η εθελοντική εργασία είναι πρακτικές απελευθέρωσης του θρησκευτικού συναισθήματος. Είναι όμως και ένα μέσον των πιστών και των κατοίκων να διαφυλάξουν την ιστορική και πολιτισμική κληρονομιά του τόπου τους, να διατηρήσουν την ταυτότητά τους και να τη μεταβιβάσουν στους απογόνους τους, όπως έκαναν και σε εκείνους οι πρόγονοί τους.

Με την εκβιομηχάνιση και την επιστημονικοτεχνική πρόοδο, επικρατεί μια τάση αποθρησκευτικοποίησης της ζωής ή, πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνεται μια εξατομίκευση – υποκειμενοποίηση των θρησκευτικών επιλογών είτε ως προς τις προσωπικές μεταφυσικές αναζητήσεις είτε ως προς την έκφραση της λατρείας. Βιώνουμε διαφορετικά τη θρησκεία με αποτέλεσμα να υπάρχει διαφορετική αντίληψη για το μαγικό και υπερφυσικό. Στις μέρες μας, η επιστημονική σκέψη, στη θέση της θρησκευτικής, θέτει μέσα από τις δικές της ερμηνείες τη δική της ευταξία στον χαοτικό κόσμο. Οι αστικοποιημένοι πια κάτοικοι της υπαίθρου, εμφορούμενοι από ορθολογικό πνεύμα, δεν φοβούνται πλέον τα ξωτικά και τους αν-ήμερους τόπους.

Η υποχώρηση της θρησκευτικής σκέψης οδηγεί το άτομο προς την απομάγευση του κόσμου και κατ' επέκταση στην απο-ιεροποίηση του χώρου και της καθημερινότητάς του. Ο σύγχρονος άνθρωπος μπορεί να μην χτίζει με την ίδια συχνότητα τόπους λατρείας και προσευχής, όμως συνεχίζει από σεβασμό στη θρησκευτική παράδοση του τόπου του και από πίστη στην προστατευτική δύναμη του αγίου με τον οποίο είναι συνδεδεμένο το κάθε ξωκλήσι, να το συντηρεί και να το λειτουργεί. Και δεν είναι σπάνιες οι φορές που κάποιος θα χτίσει ένα ξωκλήσι στον περίβολο του σπιτιού του ή σε κτήμα του, ως τάμα, ως δείγμα ευγνωμοσύνης σε κάποιον άγιο, ο οποίος με τις πρεσβείες του στον Θεό, τον απάλλαξε από κάποια απειλητική ασθένεια⁶². Παρά τις εκλογικευμένες ερμηνείες για τις μεταφυσικές και υπαρξιακές ανησυχίες του ανθρώπου,

12

Παναγία, Άρνη. Το «σαρδέλλωμα», εξωτερικός σοβάς, είναι μια τεχνική που γίνεται με το μυστρί («μαλάς»).

13

Παναγία, Άρνη (πριν από την επισκευή).

14

Αγία Τριάδα, Λειβάδια. Ανθοστόλιστη η εικόνα της Αγίας Τριάδας. Ο ανθοστολισμός της εικόνας του τιμώμενου αγίου αποτελεί ευλαβική προσφορά των γυναικών.

12

13

14

15

Άγιος Νικόλαος ο Νέος, Άχλα. Οι πιστοί συρρέουν με караβάκι, αυτοκίνητο ή πεζή.

16

Αγία Μαρίνα, Αρμένι Βουρκωτής. Σε κάποιο ξωκλήσια το κωδωνοστάσιο παραλείπεται και στη θέση του τοποθετείται σταυρός.

17

Αγία Μαρίνα, Αρμένι Βουρκωτής. Μετά τη Θεία Λειτουργία τελείται αρτοκλασία.

18

Άγιος Νικόλαος ο Νέος, Άχλα. Αφού μοιραστούν τα κεράσματα συχνά ακολουθεί συνεστίαση, χορός και τραγούδι.

παρά τη χαλαρή σχέση του ανθρώπου με το ιερό, το λαϊκό θρησκευτικό συναίσθημα δεν εκριζώθηκε. Οι τόποι λατρείας και προσευχής δηλώνουν την ανάγκη του ανθρώπου για θεοφάνεια, για να του αποκαλυφθεί ο Θεός, προκειμένου να γιγαντωθεί η ελπίδα του και η πίστη του⁶³.

Η ανάγκη της ιεροφάνειας/θεοφάνειας, της παρουσίας του Θεού, για την προστασία και την ανακούφιση του ανθρώπου εξακολουθεί να υπάρχει, καθώς ο πόνος ουδέποτε εξέλιπε, ούτε στις δεισιδαίμονες αγροτικές παραδοσιακές κοινωνίες ούτε στις λογικοκρατούμενες σύγχρονες καπιταλιστικές. Επομένως, αναπόφευκτα υφίσταται και η ανάγκη διατήρησης των ιερών τόπων, των ιερών συμβόλων και ιερών πρακτικών για την επίκληση της εύνοιας του υπερκόσμιου Αγαθού.

Από την άλλη, η θρησκεία δημιούργησε και συνεχίζει να δημιουργεί στα μέλη μιας κοινότητας το συναίσθημα της κοινής ταυτότητας, το συναίσθημα του συνανήκειν, της κοινωνικής συνοχής. Ο Harold Turner⁶⁴ δημιούργησε τους όρους *domus dei*, τόπος κατοικίας ή εμφάνισης του Θεού, και *domus ecclesiae*, χώρος

συνάθροισης των πιστών, χώρος μιας συλλογικής θρησκευτικής πρακτικής που ενισχύει την κοινωνική συνοχή. Ο οίκος του Θεού, αισθητικά μεγαλόπρεπος ή ταπεινός, ως τόπος θρησκευτικός και κοινωνικός, συνεχίζει να εκπληρώνει τις υπερβατικές αλλά και τις γήινες ανάγκες του ανθρώπου, γιατί μέσα στον υπερβατικό αυτό χώρο και μέσω τελετουργιών⁶⁵ που γίνονται σε προκαθορισμένη μέρα και ώρα επιτυγχάνεται ψυχική ευφορία, επικοινωνία με το θείο, απομάκρυνση των κακοποιών δυνάμεων και κάλεσμα των αγαθών δυνάμεων, ενώ παράλληλα εκφράζεται η ομολογία πίστεως στον Θεό.

* Οι φωτογραφίες του άρθρου είναι από το Αρχείο του Βαγγέλη Λουκίτσα, «Ο Περίγυρος της Κινηματογραφικής Λέσχης Άνδρου», Χώρα Άνδρου, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την αγαστή συνεργασία μας.

15

16

18

17

Σημειώσεις

- 1 Θρησκευτική σκέψη είναι η νοητική δραστηριότητα που για την κατανόηση και τη νοηματοδότηση του κόσμου και της ζωής του ατόμου έχει ως αναφορά το θείο (βλ. Δημήτριος Πνευματικός, «Η ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και την εφηβική ηλικία. Εμπειρική έρευνα», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993, σ. 9–10). Σύμφωνα με τον ορισμό του R. Goldman (*Religious thinking from childhood to adolescence*, Routledge & Kegan Paul, London 1964), «θρησκευτική σκέψη είναι η διαδικασία γενίκευσης που αντλώντας από ποικίλες εμπειρίες, προηγούμενες αντιλήψεις και ήδη διαμορφωμένες έννοιες, καταλήγει σε μια ερμηνευτική έννοια, ενέργεια και φύση του θείου».
- 2 «Όταν ήταν ευλαβής ο άνθρωπος, τον “πείραζαν” τα ζωτικά. Τώρα που δεν πιστεύει στον Θεό και έχει πάει με το μέρος του Διαβόλου, γιατί να έρθει ο ίδιος ο Διάβολος να τον αναζητήσει;» (στο Charles Stewart, *Demons and the Devil. Moral Imagination in Modern Greek Culture*, Princeton University Press, Princeton, N.J. 1991, σ. 97).
- 3 Émile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious*

Life, μτφρ. Joseph Ward Swain, Allen and Unwin, London 1976 [α' έκδ.: 1912].

- 4 Emily M. Ahern, «The Problem of Efficacy: Strong and Weak Illocutionary Acts», *Man* 1/14 (1979), σ. 1–17.
- 5 Bronislaw Malinowski, «*Magic, Science and Religion and Other Essays*», The Free Press, Glencoe Illinois, 1954 [α' έκδ. 1948], σ. 19.
- 6 Ahern, *ό.π.*, σ. 1.
- 7 Βλ. Μαρία Τρατσέλα, «Ιστορικότητα και τοπίο. Σύγχρονοι προβληματισμοί για το σχεδιασμό αρχαιολογικών χώρων», *Ανάσκαμμα* 6 (2013), σ. 63–78, ειδικά σ. 64, 65.
- 8 Y.F. Tuan, «Thought and landscape: The eye and the mind's eye», στο D.W. Heining (επιμ.), *The Interpretation of Ordinary Landscapes*, Oxford University Press, Oxford 1979, σ. 89–102, ειδικά σ. 100.
- 9 L. Malkki, «National Geographic: the Rooting of Peoples and the Territorialisation of National Identity among Scholars and Refugees», στο A. Gupta / J. Ferguson (επιμ.), *Culture, Power, Place: Explorations*

- in *Critical Anthropology*, Duke University Press, Durham / London 1997, σ. 52–74.
- 10 Annemarie Schimmel, *Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam*, State University of New York Press, 1994. Η Schimmel διερευνά τη χρήση και το συμβολισμό των «θεϊκών σημάδιων» στη θρησκεία του Ισλάμ, π.χ. πέτρες, ζώα, φυτά, ιεροί τόποι και ιεροτελεστίες, ιερό άτομο, ιερός χρόνος. Όλα αυτά έχουν σημασία για το άτομο και την ομάδα και έχουν ένα σκοπό: Να τους προσανατολίσουν σε μια άμεση προσωπική επαφή με το θείο και να τους ανακουφίσουν, να τους λυτρώσουν.
 - 11 Αλέξανδρος-Φαίδων Λαγόπουλος, «Ανθρωπολογία του χώρου: “ζώσιμο” και “σταύρωμα” του χωριού στην Ελλάδα», στο Χρυσούλα Χατζηδάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, 6–8 Νοεμβρίου 1998*, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 84–93.
 - 12 Το μοτίβο του μαγικού κύκλου που προστατεύει από το διάβολο είναι κοινό σε όλους τους λαούς του κόσμου και ο Stith Thompson στο ευρετήριο μοτίβων που έχει καταρτίσει του αριστερή δύο αριθμούς D1272 και 1381.11. Βλ. Charles Stewart, «Χρόνος, τελετουργία και τελεολογία», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 76 (Σεπτέμβριος 2000), σ. 27.
 - 13 Φραγκάκη Ευαγγελία, *Συμβολή στα Λαογραφικά της Κρήτης*, Αθήνα χ.χ., σ. 43 (αναφέρεται στο Stewart, «Χρόνος, τελετουργία και τελεολογία», *ό.π.*, σ. 28).
 - 14 Stewart, «Χρόνος, τελετουργία και τελεολογία», *ό.π.*, σ. 31.
 - 15 Laurie Kain-Hart, *Time, Religion and Social Experience in Rural Greece, Greek Studies: Interdisciplinary Approaches*, Rowman and Littlefield Publishers Inc., Maryland 1992, σ. 122.
 - 16 Juliet du Boulay, «The Greek Vampire: A study of Cyclic Symbolism in Marriage and Death», *Man* 17 (1982), σ. 237.
 - 17 Stewart, «Χρόνος, τελετουργία και τελεολογία», *ό.π.*, σ. 28.
 - 18 Stewart, «Χρόνος, τελετουργία και τελεολογία», *ό.π.*, σ. 30.
 - 19 Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», *Λαογραφικά Μελετήματα*, εκδ. Νέα Σύνορα – Λιβάνης, Αθήνα 1975, σ. 31, 33.
 - 20 Κυριακίδου-Νέστορος, «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», *ό.π.*, σ. 17, 30.
 - 21 Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα I*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1989 [α' έκδ. 1975], σ. 30.
 - 22 Σχετικά με τις νεράιδες, «αναράιδες» στην ανδρώτικη διάλεκτο, βλ. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Γυναικες εξωτικές» και «Γυναικες οικόσιτες». Σκέψεις για τις ιδεολογικές εκκρεμότητες του “μέσα” και του “έξω”, στο Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 281–320.
 - 23 Stewart, *Demons and the Devil*, *ό.π.*, Princeton University Press, Princeton NJ 1991, σ. 165.
 - 24 Evangelos Avdikos, «Vampire Stories in Greece and the Reinforcement of Socio-Cultural Norms», *Folklore* 124/3 (2013), σ. 307–326.
 - 25 Ν.Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, τόμ. Α', Αθήνα 1909, σ. 178–179. Ο Ν.Γ. Πολίτης διασώζει παράδοση για μια ιτιά από την Αλωνίσταινα Μαντινείας: «Στης Μηλιάς τον κάμπο, στ' αμπέλια κοντά στην Τουρκόβρυση, ήτανε μια ιτιά. Ο συχωρεμένος ο Δημητράς... ανέβηκε' ένα μεσημέρι να κόψει κλάρες... Ήτανε μοναχός, κι έκοψε δυο τρεις κλάρες, ακούει και σειείται η ιτιά και σκουίζει, “Ωχ! Εγώ 'μια, η ιτιά. Γιατί με κόβεις; Βάνε στη στιγμή τούς κλώνους στη θέση τους”. Ο άνθρωπος που άκουσε το δέντρο να μιλάει, εκατέβηκε λιγοθυμισμένος. Σε τρεις μέρες επέθανε...»
 - 26 Στην Κοζάνη βρίσκεται ένα χωριό που ονομάζεται «Νεράιδα» επειδή οι κάτοικοί του διηγούνταν αμέτρητες ιστορίες για νεράιδες που εμφανίζονταν μόλις σουρούπωνε.
 - 27 Για παράδειγμα, στην ελληνική ύπαιθρο εκτός από την ιεροποίηση του χώρου υπάρχει ένα ολόκληρο σύστημα ευχών και τελετουργικών πρακτικών για την ενίσχυση της φύσης, της τροποπαραγωγικής διαδικασίας, ενταγμένων στον θρησκευτικό εορτολογικό κύκλο. Ανάμεσα στις τελετουργίες για τον καθαγιασμό της φύσης είναι και η χρήση του αγιασμού των Θεοφανείων, στον οποίο ο λαός αποδίδει αισθητική δύναμη. Ραντίζει χωράφια, στάνες, κατοικίες (βλ. και Μανώλης Βαρβούνης, «Ο καθαγιασμός της φύσης στην ελληνική λατρευτική παράδοση», *Νέα Σιών: Εκκλησιαστικών περιοδικών σύγγραμμα*, 2007, έκδ. Ιερού Κοινού του Παναγιού Τάφου, Εν Ιεροσολύμοις, σ. 63–73).
 - 28 Ο Schleiermacher μάλιστα θεωρεί αυτό το «αίσθημα εξάρτησης» ως την πηγή των θρησκειών. Βλ. Friedrich Schleiermacher, *The Christian Faith*, H.R. Mackintosh-J.S. Stewart, London, 1999, σ. 32.
 - 29 Rudolf Otto, *The idea of the holy: an inquiry into the non-rational factor in the idea of the divine and its relation to the rational*, μτφρ. John W. Harvey, Oxford University Press, 1923. Βλ. επίσης, Schimmel, *ό.π.*
 - 30 Otto, *The idea of the holy*, *ό.π.* Βλ. επίσης, Schimmel, *ό.π.*
 - 31 B. Malinowski, *Magic, Science and Religion and other Essays*, The Free Press, Glencoe, Illinois 1948, σ. 22: «... a society which makes its tradition sacred has gained by it an inestimable advantage of power and permanence. Such beliefs and practices, therefore, which put a halo of sanctity round tradition and a supernatural stamp upon it, will have a “survival value” for a type of civilization in which they have been evolved».
 - 32 Ο Β. Νισιόκος (*Προσανατολισμοί. Μια Κριτική Εισαγωγή στη Λαογραφία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 92) ορίζει την παραδοσιακή κοινωνία ως «κοινωνία παραγωγών» του πρωτογενούς κυρίως τομέα με μεγάλο βαθμό αυτόνομης και κοινωνικής συνοχής. Βλ. και Ι. Δρίνης, «Μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου (από τον 19ο αι. μέχρι σήμερα). Η περίπτωση της Δημητσάνης», *Διαδοχική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας*, Ιωάννινα 2012.
 - 33 «Στο βόρειο τμήμα, που είναι το λιγότερο αναπτυγμένο, επικρατούν δωμοσκεπαστές παραδοσιακές κατοικίες, στο κεντρικό τμήμα, το οποίο αναπτύχθηκε στο τέλος του 19ου αιώνα, οι κεραμοσκεπείς, ενώ στο νότιο τμήμα καταγράφονται και τα δύο είδη στέγασης», βλ. «Η τριμερής αρχιτεκτονική εξέλιξη της νήσου Άνδρου», <http://users.ntua.gr/kamy/archEXELIXI.pdf>
 - 34 Γ. Μέγας, «Αι αγροτικά οικίσσεις της Άνδρου», στο *Χαριστήριο εις Αναστάσιον Ορλάνδον*, έκδ. της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, τ. Δ', 1967, σ. 84.
 - 35 Εδώ, για καλύτερη στήριξη, μπαίνει από κάτω τους ένας χοντρός κυπαρισσένιος δοκός, το «βορδωνάρ», βλ. Γιάννης Λυγίζος, *Παλιά αντρίωτικα σπίτια*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1983, σ. 322.
 - 36 Μέγας, «Αι αγροτικά οικίσσεις της Άνδρου», *ό.π.*, σ. 85.
 - 37 Μέγας, «Αι αγροτικά οικίσσεις της Άνδρου», *ό.π.*, σ. 84.
 - 38 Επιπεδόστεγοι ναοί δομούνται στην Άνδρο μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Βλ. «Η τριμερής αρχιτεκτονική εξέλιξη της νήσου Άνδρου», *ό.π.*, σ. 9.
 - 39 Αλλά και σε κατοικίες, στάβλους και ημιυπόγειους χώρους της Άνδρου.
 - 40 Βρίσκεται σε ερειπίωδη κατάσταση.
 - 41 Ελένη Δελιγιάννη-Δωρή, «Η Έρευνα στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου. Μερικές Σκέψεις», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. ΚΖ', Αθήνα 2006, σ. 476–477. Η στεγάνωση της στέγης γινόταν από πάνω με χώμα συμπιεσμένο.
 - 42 Οι ναοί Αγία Τριάδα στα Ψηλπού, Άγιος Ανδρέας Χώρας, Άγιος Νικόλαος Πιτροφού (πρώην επιπεδόστεγος, τώρα κεραμοσκεπής), Παναγία «Βέργη» στις Μέντες, Αγία Ειρήνη Αμωνακλειού, Προφίτης Ηλίας στις Στρατουργίες ανήκουν στις δίκλιτες επιπεδόστεγες μεταβυζαντινές βασιλικές της Άνδρου. Βλ. Δ. Βασιλειάδη, «Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντινά βασιλικά των Κυκλάδων», *Ανάπτυξιν εκ της Επετηρίδος Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. Β', Αθήνα 1962, και ο ίδιος, «Γύρω από τις δίκλιτες μεταβυζαντινές βασιλικές των κυκλάδων», περ. *Τεχνικά Χρονικά* 211–212 (Μάρτιος–Απρίλιος 1962), σ. 38. Όπως αναφέρει ο Βασιλειάδης, το δίκλιτο σχέδιο επιπεδόστεγου ναού στο Αιγαίο επιχωριάζει σε πολλά νησιά των Κυκλάδων.
 - 43 Λυγίζος, *Παλιά αντρίωτικα σπίτια*, *ό.π.*, σ. 253. Ο ίδιος, *Ελληνική νησιωτική αρχιτεκτονική*, εκδ. Αετός, Αθήνα 1944, σ. 90.
 - 44 Βλ. Δ. Βασιλειάδης, *Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου Κορδίου*, Αθήνα 1960, σ. 25, στο Institutional Repository–Library & Information Centre–University of Thessaly. Πρόσβαση 15–8–2017. Ο ίδιος, *Εισαγωγή στην αιγαίοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1955, σ. 27–29.
 - 45 Βλ. και Ιωάννης Ν. Κουμανούδης, «Η Λαϊκή Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική...», *ό.π.*, σ. 513. Η Παναγία στην Κατάκοιλο (15ος αι.), η

- Αγία Τριάδα στα Τσιπρίνια (17ος αι.), η Αγία Ειρήνη Αμονακλειού, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μέντες αποτελούν μερικά δείγματα ναών με πολυώροφα καμπαναριά ενετικού τύπου με πυραμιδοειδή απόληξη.
- 46 Βλ. σχετικά και Ιωάννης Ν. Κουμανούδης, «Η Λαϊκή Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας», *Τεχνικά Χρονικά* 423–424 (Σεπτ.–Οκτ. 1959), σ. 513.
- 47 Π. Σκαλτσή, «Η των συμβόλων αλήθεια (φαινομενολογική και θεολογική προσέγγιση)», *Λειτουργικές Μελέτες*, τόμ. Α', εκδ. Π. Πουρνάρη, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 17.
- 48 Μπτρ. Περγάμου Ιωάννης, «Συμβολισμός και Ρεαλισμός στην Ορθόδοξη Λατρεία (ιδιαίτερα στη Θ. Ευχαριστία)», *Σύναξη* 71 (1999), σ. 8–9.
- 49 Αν ένα ζωκλήσι είναι αφιερωμένο σε περισσότερους από έναν άγιο (δισυπόστατο ή τρισυπόστατο), τότε λειτουργείται και την ημέρα μνήμης των άλλων συνεορταζόμενων αγίων, π.χ. στην Αγία Βλαχέρνα, τιμάται εκτός από τη Θεοτόκο, η Αγία Ειρήνη η Χρυσοβαλάντου και ο Άι-Δημήτρης. Το ζωκλήσι εορτάζει στις 2 Ιουλίου, στις 10 Αυγούστου και στις 26 Οκτωβρίου αντίστοιχα.
- 50 Στην Άνδρο το οδικό δίκτυο διευρύνθηκε μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Έως τότε οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν τα πέτρινα μονοπάτια με τα εκατοντάδες σκαλιά.
- 51 «Δεν επιτρεπόταν να πας στο τέλος της Λειτουργίας, ήταν ντροπή, δεν τιμάς τον άγιο». Προφορική μαρτυρία Ειρήνης Δελγιάννη, κάτοικου Αλαδινού, Άνδρος 20.5.2017.
- 52 Ο Άγιος Συμεών Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (15 Σεπτεμβρίου), γεννήθηκε κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη. Υπήρξε ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της βυζαντινής λειτουργικής ερμηνευτικής. Ερμήνευσε όλες τις πτυχές της θείας λατρείας, συνέθεσε πλήθος ύμνων και προσευχών και συμπλήρωσε αρχαία τυπικά που βρήκε εν χρήσει στην Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης, βασισμένος πάντα στη λατρευτική πράξη· συντάξε επίσης εκτενές υπόμνημα για όλα τα σύμβολα, τα τυπικά και τα μυστήρια της Εκκλησίας. Βλ. και Ιωάννου Μ. Φουντούλη, *Το λειτουργικόν έργον Συμεών Θεσσαλονίκης* (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 84), Θεσσαλονίκη 1966.
- 53 Κλαδί ελιάς έστειλε με περιστέρι στον Νώε ο Θεός, σημάδι της ευσπλαχνίας του που εκφράστηκε με το τέλος του κατακλυσμού και τη διάσωση του Νώε και της οικογένειάς του. Και στην ιουδαϊκή θρησκεία το λάδι αποτελεί μέρος της προσφοράς των πιστών προς τον Δημιουργό και βασικό φωτιστικό υλικό. Η Μενορά (επτάφωτη λυχνία) και η Χανουκά (οκτάφωτη λυχνία) άναβαν αρχικά με λάδι. Η Ορθόδοξη εκκλησία χρησιμοποιεί το λάδι σε τρία μυστήρια (Βάπτισμα, χρίσμα, ευχέλαιο), στην παρασκευή του Αγίου Μύρου και στο άναμμα των καντηλίων. Το λάδι, όταν προέρχεται από καντίλι που καίει μπροστά σε εικόνα στην εκκλησία, θεωρείται θαυματουργό, είναι φυλακτό και βοηθεί σε κάθε δύσκολη στιγμή και, κυρίως, θεραπεύει τους ασθενείς.
- 54 Στην Ορθόδοξη Καθολική Εκκλησία ο καθαγιασμένος άρτος και οίνος συμβολίζουν το σώμα και το αίμα του Χριστού. Θείες αλήθειες, αποκαλύπτονται στον πιστό με τη βοήθεια και τη συνδρομή εικόνων, τύπων και συμβόλων. Η ανύψωση από τα αισθητά προς τα νοητά γίνεται «δὲ αισθητῶν συμβόλων», βλ. Παναγιώτη Ι. Σκαλτσή, «Η των συμβόλων αλήθεια...», *ό.π.*, σ. 17, 35. Βλ. και Herman Hennerhof, *Textus Byzantini ad iconomachiam pertinentes. In usum academicum*, εκδ. Brill, Leiden 1969, σ. 90: «Δὲ αισθητῶν συμβόλων προς το νοητό αγόμεθα. Αισθητὸν γὰρ ὄντες ἄλλως πως προς το νοητό οὐκ ανατινόμεθα ἐκ μιᾶς δὲ αισθητῶν συμβόλων, διὰ τε γραφικῆς θεωρίας καὶ διὰ εἰκονικῆς ἀνατυπώσεως». Πρβ. Αυγουστίνος Σερεμετιδής, «Ρεαλισμός και Σύμβολο στη Λειτουργική Διδασκαλία του Αγίου Συμεών Θεσσαλονίκης», μεταπτυχιακή εργασία, Θεολογική Σχολή του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 24.
- 55 Το πρόσφορο παρασκευάζουν με ιδιαίτερο τυπικό οι γυναίκες ή, στις μέρες μας, και ο αρτοποιός.
- 56 «Ο άρτος και ο οίνος κατά το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας μεταβάλλονται – σύμφωνα με την Ορθόδοξη Εκκλησία – σε Σώμα και Αίμα του Χριστού. Στο μυστήριο αυτό υπάρχει πραγματική παρουσία του Ιησού Χριστού, ο οποίος ως θύμα και θύτης προσφέρει τῷ Πατρὶ το σώμα και το αίμα του με τη μορφή του άρτου και του οίνου ως ανάμνηση του σταυρικού θανάτου, για τη λύτρωση του ανθρωπίνου γένους και εις άφεσιν αμαρτιῶν και ζωὴν αἰώνιον». Βλ. Χρήστος Ανδρούτσος, *Δογματική της Ορθόδοξης Ανατολικῆς Εκκλησίας*, Τυπογραφείον του «Κράτους», Αθήναι 1907, σ. 367, 370–371 και *Κατὰ Ιωάννην* ΣΤ' 54: «ο τρώγων μου την σάρκα και πίνων μου το αίμα έχει ζωὴν αἰώνιον, και ἐγὼ ἀναστήσω αὐτόν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ».
- 57 Στη δεκαετία του 1970 το παρεκκλήσι του κοιμητηρίου μετατράπηκε σε επιβλητική εκκλησία, την Αγία Ζώνη, η οποία τιμάται στις 31 Αυγούστου. Η ημέρα αυτή για το χωριό είναι ημέρα τιμής και μνημόσυνο όλων των νεκρῶν συγχωριανῶν σε βάθος χρόνου. Ακόμη και αν έχουν ενταφιαστεί σε ξένη γη, ακόμη και αν οι απόγονοί τους δεν ζουν πια στο χωριό, κάποιος γείτονας, κάποιος μακρινός συγγενής παίρνει την εντολή να τους μνημονεύσει κατά τα έθιμα. Στον περίβολο της εκκλησίας μοιράζονται ντόπια γλυκά, τα ίδια που μοιράζονται σε γάμους και βαφτίσια, όχι κόλλυβα. «Έτσι τα βρήκαμε» είναι η απάντηση. Και το «Θεός σωφρέσ' τους» συνοδεύεται από γέλια και χωρατά. Έσως είναι μια αμυντική συμπεριφορά του ανθρώπου, που τον αποσυμπίεζει από το συναισθηματικό φορτίο. Η ανοιχτόκαρδη φύση των Κυκλαδιτών δεν θα μπορούσε να αναλωθεί σε ατελείωτα μοιρολόγια.
- 58 Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Do ut des», *Δωδώνη* 1/16:1 (1987), *Αφιέρωμα στον καθηγητή Στέφανο Ι. Παπαδόπουλο*, σ. 253–256. Ο Αλεξιάδης αναφέρεται στη σχέση προσφοράς και αντιπροσφοράς μεταξύ του πιστού και του θείου. «Σου δίνω για να μου δώσεις». Πρόκειται για μια συναλλαγή, που όμως με κανένα τρόπο δεν ακυρώνει το βαθύ λαϊκό θρησκευτικό συναίσθημα.
- 59 *Γέν.* 28:17. «Εδὼ λοιπὸν εἶναι ὁ Θεός! Πόσο
- φοβερὸς εἶναι αὐτὸς ὁ τόπος!», αναφώνησε ταραγμένος ο Ιακώβ, όταν ξύπνησε από το όνειρο στο οποίο του παρουσιάστηκε ο Θεός. Έσπασε όρθια την πέτρα που είχε για μαξιλάρι και την περίχυσε με λάδι. Ονόμασε τον τόπο εκείνο Βαιθλ, δηλαδή Σπίτι του Θεού.
- 60 Βλ. Μαρία Βιδάλη, *Γη και Χωριό: τα ἔξωκλήσια της Τήνου*, σχεδιασμός FUTURA, εκδ. Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης Δήμου Εξωμβούργου Τήνου, Αθήνα 2009.
- 61 Ο Περίγυρος της Κινηματογραφικής Λέσχης Άνδρου. Ανάρτηση: 17 Ιουλίου 2017. Τελευταία επίσκεψη: 5.8.2017.
- 62 «Ο ανιψιός μου είχε όγκο στο κεφάλι. Όταν γιατρεύτηκε, έχτισε μέσα στην αυλή του σπιτιού του ένα ζωκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Σάββα». Προφορική μαρτυρία Λεωνής Μπασαπύ, Άνδρος, 25 Ιουλίου 2017.
- 63 Κατά τον απόστολο Παύλο η πίστη είναι «ἐλπιζομένων υπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων» (*Προς Εβραίους* ια', ι). Κάνει, δηλαδή, πραγματικότητα εκείνα που ελπίζουμε και δίνει βεβαιότητα για εκείνα τα πράγματα που δεν βλέπουμε. Βλ. Σερεμετιδής, «Ρεαλισμός και Σύμβολο», *ό.π.*, σ. 43.
- 64 J.F. Butler, «From Temple to Meetinghouse. The Phenomenology and Theology of Places of Worship by Harold Walter Turner», *Journal of Religion in Africa* 12/1 (1981), εκδ. Brill, σ. 65–68 (σ. 65).
- 65 Ο Jonathan Z. Smith θεωρούσε ότι ένας χώρος δεν είναι από μόνος του ιερός, εξαιτίας της φύσης του (π.χ. ποτάμια, βουνά, πέτρες κ.λπ., βλ. Schimmel, *ό.π.*, σ. 49), αλλά τον καθιστούμε εμείς ιερό μέσω ιεροποιημένων αντικειμένων και επαναλαμβανόμενων τελετουργιών. Jonathan Z. Smith, «The Bare Facts of Ritual», στο *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*, Chicago Press, 1982, σ. 53–65, 143–145.